

MU'TEZİLE'NİN FIKİH USÛLÜNDEKİ YERİ VE ETKİSİ

Yüksel MACİT*

PLACE AND INFLUENCE OF THE MU'TAZILAH IN THE USUL AL-FIQH

The Mu'tazilah have been interested in Usul al-Fiqh (legal doctrine) since their founder Wasil b. 'Ata (d.131/748). There are some books on Usul al-Fiqh belonging to some of the Mu'tazilah scholars. Rational, liberal, philosophical and theological opinions of the Mu'tazilah were reflected on their understanding of Usul al-Fiqh. The Mu'tazilah have composed Usûl al-Fiqh with the mutakallim's method that based on rational evidence. Therefore the discipline of Usul al-Fiqh has gained depthness. The Mu'tazilah have influenced some of Shii and Sunni scholars in the field of Usûl al-Fiqh.

Key Words: Mu'tazilah, usul al-fiqh (legal doctrine), rational evidence, mutekallim's method (theological method), influence of the Mu'tazilah.

Giriş

Mu'tezile denince daha çok itikadî ve kelâmî bir mezhep hatıra gelir, ancak onlar fıkıh ve fıkıh usûlü ile de ilgilenmişlerdir; bu alanda görüşleri ve eserleri vardır. Fürû' fıkıhla ilgili eserleri günümüze gelmese de, fıkıh usûlü alanında bazı eserleri günümüze ulaşmıştır ve matbu olarak mevcuttur. Mu'tezile, felsefî bakış açısına sahip olmalarının etkisiyle fıkıh usûlü ilmiyle daha fazla meşgul olmuşlardır. Bilindiği üzere felsefe, ilkelerin ilmidir, usûl de ilkeler cümlesindedir.

Mu'tezile'nin fıkıh usûlü ile ilgili eserleri yeterince incelenip tanınmadığından, "Mu'tezile'nin çoğunluğu fıkıhta Hanefî'dir"¹ şeklinde bir iddia ortaya atılmış ve bu şifahî olarak da yayılmıştır. Bu iddianın herhangi bir tarihî kaynağı yoktur. Belki, ez-Zemahşerî (ö. 538/1143) gibi fıkıhta Hanefî, itikatta Mu'tezilî birkaç âlimin olmasının verdiği izlenimle böyle bir hükme varılmış olabilir. Son dönemlerinde Mu'tezile baskı altında tutulunca bazı Mu'tezilîler Hanefîlerin, birçoğu ise Zeydîlerin içine girmiştir. Ancak Mu'tezile'yi temsil eden Basra ve Bağdat Mu'tezilesi şeyhlerinin Hanefî mezhe-

* Dr., İnönü Üniversitesi Darende İlahiyat Fakültesi.

¹ es-Sibaî, Mustafa, es-Sünne ve Mekânetühâ fi't-Teşrî'l-İslâmî, Şam 1978, 142.

biyle alâkaları yoktur. Hatta onlardan bazıları Ehl-i re'ye karşı eserler yazmıştır.² Kâdî Abdülcebbâr'ın (ö. 415/1025) da fıkıhta Şâfiî olduğu iddia edilir.³ Fakat Kâdî Abdülcebbâr başlangıçta usûlde Eş'arî, fûrû'da Şâfiî mezhebinden olmakla birlikte sonra Mu'tezile'ye geçmiştir. Bu hususta İbnü'l-Murtazâ (ö. 840/1437) şöyle der: "Kâdî Abdülcebbâr başlangıçta usûlde Eş'arî, fûrû'da Şâfiî mezhebini, ulema meclisine girince düşündü, tartıştı, hakkı tanıdı, ona boyun eğdi ve Ebû İshak b. Ay-yâş'a vardı, bir müddet onun yanında kaldı, akranlarına üstün geldi, zamanının birinci adamı oldu."⁴ Bu tespit Kâdî Abdülcebbâr'ın Mu'tezile'ye geçişi biraz üstü kapalı ifade edilse de, Kâdî Abdülcebbâr'ın *eş-Şer'iyât* 'ı (*el-Muğnî* XVII) incelendiğinde onun Şâfiîlikte kalmadığı görülür, çünkü Kâdî Abdülcebbâr, eş-Şâfiî (ö. 204/819) ve onun ashâbından sıradan bir üslûpla görüş nakleder, onları savunmaz, onları tenkit eder; kendisi Hanefîler gibi, Kur'an'ın sünnet ile nesh edilebileceği görüşünde olmakla birlikte, Şâfiî'nin aksi görüşte olduğunu ve daha sonra gelen Şâfiîlerin, Şâfiî'nin bu görüşünü nasıl tevil ettiklerini kaydeder.⁵ Şâfiîlerin kıyası ispat tarzlarını beğenmez.⁶ Kâdî Abdülcebbâr'ın bazı görüşleri Şâfiîlere değil, Hanefîlere yakındır; Kâdî Abdülcebbâr'ın tahsis ve nesh anlayışı büyük ölçüde Hanefîlerin görüşüyle örtüşür⁷ ve İbnü'l-Murtazâ'nın naklettiğine göre Kâdî Abdülcebbâr, Hanefî Ebû Abdullah'tan (ö. 369/979) fıkıh öğrenmek istemiştir.⁸ Kâdî Abdülcebbâr, *eş-Şer'iyât* 'ta, "Şeyhimiz" dediği Ebû Abdullah'tan çok görüş naklettiğine ve bazılarını katıldığına göre,⁹ ondan Hanefî fıkıhını öğrenmiş ve etkilenmiş olabilir. Bununla birlikte Kâdî Abdülcebbâr, Hanefî mezhebine de tâbi değildir; *eş-Şer'iyât* 'ta, "Şeyhlerimiz beyan etmiştir" diyerek Mu'tezile'den çok görüş nakleder.¹⁰ Yine "Şeyhimiz" dediği Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/915) ve Ebû Hâşim el-Cübbâî'ye (ö. 321/933) sıkça atıfta bulunur ve onların bir çok görüşüne katılır.¹¹

Diğer taraftan Kâdî Abdülcebbâr, Mu'tezile'nin ortak görüşü olan husun-kubuh anlayışının bir yansıması olarak teklifi, akfî teklif ve şer'î teklif diye iki kısma ayırır.¹² Bu cümleden olarak akfî hüküm ve şer'î hüküm ayırımı yapar; akıl ile bilinen hükümleri şer'e izafe etmeye gerek yok, şer' ile bilenen hükümler şer'e izafe edilir der ve şer'in (şeriat) alanını akılla bilinmeyen alan olarak sınırlar.¹³ Bu durum diğer mezheplerin

² Cafer b. Mübeşşir, Ashâb-ı re'ye ve kıyasa karşı bir kitap yazmıştır. Bkz., el-Hayyât, Ebû'l-Huseyn, *Kitâbü'l-İntisâr*, Beyrut 1957, 63. Bişr b. el-Mu'temir'in, *er-Redd alâ Ashâbi Ebi Hanîfe* adlı bir eser yazdığı nakledilmiştir. Bkz., *er-Râvî*, Abdüsettar İzzuddîn, *Sevretü'l-Akl*, 2. Basım, Bağdat 1986, 109.

³ Bkz., es-Sübkî, Tâciüddîn, Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Ali, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, tah. M. Muhammed et-Tanahî, 2. Basım, Hicr 1992, V, 97, no: 444. Ayrıca bkz., *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, 24/103.

⁴ İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b.Yahyâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, tah. A. Sami en-Neşşâr ve A. M. Ali, İskenderiyye 1972, 118.

⁵ Bkz., Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XVII. *eş-Şer'iyât*, 90.

⁶ Bkz., Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XVII. *eş-Şer'iyât*, 302-303.

⁷ Bkz., Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî fî Ebnâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, XVII. *eş-Şer'iyât*, Kahire 1962, 87, 90-92, 232, 235; es-Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed, *Usûlü's-Serahsî*, tah. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî, İstanbul 1984, I, 132-151, 195, II, 53-86.

⁸ Bkz., İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 119.

⁹ Bkz., Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XVII. *eş-Şer'iyât*, 193, 195, 220, 230, 238, 303, 335, 347, 370.

¹⁰ Bkz., Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XVII. *eş-Şer'iyât*, 101, 145, 239, 327, 335.

¹¹ Bkz., Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XVII. *eş-Şer'iyât*, 22, 31, 84, 106, 138, 171, 177, 180, 188, 208, 230, 238, 257, 377.

¹² Bkz., Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muhîr bi't-Teklîf*, tah. A. S. Azmi, Kahire trz, s. 22-25.

¹³ Bkz., Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XVII. *eş-Şer'iyât*, 101.

fıkıh usûllerinde yoktur. Mu'tezile'nin fıkıh usûlü anlayışını diğerlerinden ayıran en önemli özelliklerden biri budur. Kâdî Abdülcebbâr ve Mu'tezilî talebesi Ebû'l-Huseyn el-Basrî (ö. 436/1044), hemen hemen bütün fıkıh usûlü konularını hasen ve kabih (güzel ve çirkin) kavramlarıyla bağlantılı olarak işlerler. Örneğin, kıyas ile teabbüd (amel) kabih değildir, derler.¹⁴ Hanefî hukukçusu es-Serahsî (ö. 490/1097), Mu'tezile fıkıh usûlünü ilgilendiren bir konuda şöyle der: "Ashâbımızdan bazıları iddia etti ki, şer'î illetlerde tahsis caizdir ve bu selevin yoluna ve Ehl-i sünnet mezhebine aykırı değildir. Bu görüşü söyleyen hatalıdır. Selevimizin görüşlerinden memnun olan kimselerin mezhebine göre şer'î illetlerde tahsis caiz değildir; ona caiz diyen kimse, Ehl-i sünnete muhaliftir, usûllerinde Mu'tezile'nin görüşlerine meyyaldir."¹⁵

Bunlar Mu'tezile'nin bir fıkıh usûlü anlayışı olduğunu gösterir. Usûl fûrû'a da yansır. Bu hususu ve geçen aksi iddiayı başka çalışmalarımızda ayrıntılı olarak ele almıştık,¹⁶ ancak yeni bazı çalışmalarda da yaygın söylemin etkisiyle, "Mu'tezilîler genelde fıkıhta Hanefî oldukları halde o (Kâdî Abdülcebbâr) Şâfiî'dir"¹⁷ dendiğinden, bu hususu tekrar hatırlattık. Mu'tezile hakkında çalışmalar çoğaldıkça, bu mezhep, bütün yönleriyle ortaya çıkacaktır. Bazı şeyler zamanla anlaşılır. Bu makalede Mu'tezile'nin genel fıkıh usûlü ilmindeki yerini ve etkilerini tespit etmeye çalışacağız. Fıkıh usûlünde mezheplerin farklı anlayışları olsa da ortak noktaları da çoktur. Bu bakımdan genel bir fıkıh usûlü ilminden söz edilebilir. Bütünü oluşturan parçaların birbirine etkisi de bütüne döner. Bu nedenle Mu'tezile'nin Şîa ve Ehl-i sünnetten meşhur bazı fıkıh usûlcüleri üzerinde etkisini mukayeseli olarak ele alacağız.

I. MU'TEZİLE VE FIKIH USÛLÜ

İlk fıkıh usûlü eseri olarak Şâfiî'nin *er-Risâle*'si kabul edilir. İzmirli İsmail Hakkı bu konuda şöyle der: "Usûl-i fıkıhî vazedenden ashâb-ı Ebû Hanîfe'den İmam Ebû Yûsuf Ya'kûb el-Ensârî'dir (ö. 182/798), ancak ilk müdevven kitap ashâb-ı Ebû Hanîfe'den İmam Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî'nin (ö. 187/803) kitaplarından istifade eden Muhammed b. İdris eş-Şâfiî'nin *er-Risâle*'sidir."¹⁸ Bazı Evâil kitaplarına göre, bazı fıkıh usûlü kaidelerini ilk vazedenden Mu'tezile'nin kurucusu Vâsıl b. Atâ'dır (ö. 131/748). Bu cümleden olarak Vâsıl b. Atâ, "Hak dört yoldan bilinir: Kitap, üzerinde birleşilen haber, akıl ve icmâ" diyen ilk kimsedir. Umum ve husus ayırımını yapan ve "Nesih emir ve nehiylerde olur, haberlerde olmaz" diyen ilk kimse, yine Vâsıl b. Atâ'dır.¹⁹ Vâsıl b. Atâ'nın tespit ettiği bazı kurallar, umum-husus ayırımı ve haberlerde nesih olmaz görüşü, Ehl-i sünnete ait fıkıh usûllerine de girmiştir. Haberlerde nesih olmaz görüşü, Mu'tezile'nin el-va'd ve'l-va'id prensibine dayanır; çünkü o prensibe göre, Allah sevap ve ceza vadinden dönmez. Dolayısıyla Allah'ın cennet ve cehennemle ilgili sözleri ha-

¹⁴ Bkz., Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XVII. eş-Şer'ıyyât, 295; Ebû'l-Huseyn el-Basrî, Muhammed b. Ali et-Tayyib, *el-Mu'temed fî Usûli'l-Fıkıh*, Beyrut 1983, II, 200.

¹⁵ es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 208.

¹⁶ Bkz., Macit, Yüksel, *Mu'tezile'nin Fıkıh Usûlü Anlayışı* (Basılmamış Doktora Tezi), E.Ü.S.B.E, Kayseri 2000, 1-13; *Mu'tezile'den Aforizmalar*, Kayseri 2001, 1-8. Ayrıca Kâdî Abdülcebbâr'ın eş-Şer'ıyyât (*el-Muğnî*, XVII) adlı eserinin tarafımızdan yapılan çevirisinin Giriş kısmına bakılabilir: *Mu'tezile'de Hukuk Felsefesi*, İstanbul 2003, 13-18.

¹⁷ Çelebi, İlyas, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdî Abdülcebbâr*, İstanbul 2002, 214.

¹⁸ İsmail Hakkı, *İlm-i Hilaf*, İstanbul 1330 h., 12.

¹⁹ Bkz., Muhammed el-Mısıfî, *min Kitâbi'l-Evâil li Ebî Hilâl el-Askerî*, Dimeşk 1984, 377-378. Ayrıca bkz., Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, tah. Fuâd Seyyid, Tunus 1974, 234.

ber olduğu için onlarda nesih olmaz. Allah'ın haber nitelikli diğer sözlerinde de durum böyledir.

Bunlardan anlaşılıyor ki Mu'tezile'nin fıkıh usûlüne ilgisi Mu'tezile'nin kurucusu Vâsıl b. Atâ ile başlamaktadır. Ebû Ubeyd (ö. 144/761), Bişr b. el-Mu'temir (ö. 210/825) ve Ebü'l-Hüzeyl (ö. 235/849) gibi Mu'tezile büyüklerinin de fıkıh usûlü ile ilgili görüşleri söz konusudur, birçok kitapta onlara atıflar vardır. el-Câhız (ö. 255/869) *el-Fütüya* kitabında, hocası en-Nazzâm'ın (ö. 231/845), çelişkili hadis rivayet ettikleri ve dinde re'y ile fetva verdikleri iddiasıyla sahabeyi tenkitlerine dair çokça görüş zikretmiştir. O kitaptan da Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1209) *el-Mahsûl*'da nakilde bulunmuştur.²⁰ Bu nakiller içeriği itibariyle fıkıh usûlünü de ilgilendirmektedir. Mu'tezil'den Ca'fer b. Mübeşşir'in (ö. 234/848), Ashâb-ı re'y ve kıyasa ve Ashâb-ı hadise karşı eserler yazdığına ilişkin tespitler vardır.²¹ Ebü'l-Kâsım el-Belhî (ö. 319/931), *Kitâbü Kabûli'l-Ahbâr ve Ma'rifeti'r-Ricâl* adlı bir eser yazmıştır,²² onda fıkıh usûlünü ilgilendiren konular da vardır, akla aykırı haberin kabul edilmemesi gibi.²³ Muhammed Hamidullah, bir makalesinde, emirde Allah'ın iradesini esas alan Şâfi'nin hukuk doktrinini reddetmek için Ebû Ali el-Cübbâî ve oğlu Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin emirde aklî husun-kubhu esas alan mühim eserler yazdığını kaydeder ve Ebû Ali el-Cübbâî'nin *Kitâbü'l-Ahd*'inin bugün için kayıp olduğunu, ancak Ebü'l-Huseyn el-Basrî'nin *el-Mu'temed*'inde ondan çokça görüş nakledildiğini belirtir.²⁴ Kâdî Abdülcebbar, *eş-Şer'iyât*'ta, Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin *el-Bağdâdiyyât*, *Nakzu'l-İlhâm* ve *el-Askeriyât* isimli eserlerine,²⁵ *el-Muhît bi't-Teklif*'te ise *el-Askeriyât* ve *Nakzu'l-Bedel* adlı eserlerine atıfta bulunur.²⁶

Mu'tezile'nin, fıkıh usûlüyle ilişkisinin tarihî seyrine ait bu bilgilerden anlaşıldığına göre Mu'tezile fıkıh usûlü, tam olarak Ebû Ali el-Cübbâî ve Ebû Hâşim el-Cübbâî zamanında, hicrî üçüncü asırda teşekkül etmiş gözükmektedir. Nitekim Kâdî Abdülcebbar *eş-Şer'iyât*'da ve Ebü'l-Huseyn el-Basrî *el-Mu'temed fi Usûli'l-Fıkıh*'da pek çok konuda onlardan görüş nakletmektedir.²⁷ Fakat Cübbâîlerin fıkıh usûlüne ait eserleri günümüze ulaşmamıştır. Mu'tezile'nin fıkıh usûlü, Kâdî Abdülcebbar ve Ebü'l-Huseyn el-Basrî zamanında, hicrî dördüncü asırda tekâmül etmiştir. Kâdî Abdülcebbar'ın *eş-Şer'iyât*'ı ve Ebü'l-Huseyn el-Basrî'nin *el-Mu'temed fi Usûli'l-Fıkıh* adlı eserleri bunun örnekleridir. Ancak bu eserler Mu'tezile'nin görüşlerini ne derece yansıtır diye bir soru hatıra gelebilir. Bu bakımdan bu eserlerin kısaca tanınmasında fayda vardır.

²⁰ Bkz., er-Râzî, Fahrüddîn, *el-Mahsûl fi İlmi Usûli'l-Fıkıh*, tah. Tâhâ Câbir, F. el-Alvanî, 2. Basım, Beyrut 1992, IV, 308-336. Bu sayfalarda el-Câhız'ın *el-Fütüya* kitabından nakledilen tenkitlerin tümünün çevirisi, tahlil ve değerlendirilmesi için bkz., Macit, Yüksel, *İslâm Hukuku Alanında Nadir Fikirler*, Malatya 2002, 68-80.

²¹ Bkz., el-Hayyât, *el-İntisâr*, 63.

²² Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye, Mustaslah, 14. Bu kayıta olan eser yazma, bir kısmı (fotokopi) bizde de mevcut. Ayrıca bkz., Sezgin, Fuad, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, Riyad, 1983, I, 78.

²³ Bkz., Ebü'l-Kâsım el-Belhî, *Kitâbü Kabûli'l-Ahbâr ve Ma'rifeti'r-Ricâl*, 10.

²⁴ M. Hamidullah, İbn Haldûn'un *Mukaddime*'sine atıf yaparak Ebü'l-Huseyn el-Basrî'nin *el-Mu'temed*'inin, Ebû Ali'nin *Kitâbü'l-Ahd*'inin şerhi olduğunu söylemektedir. Ancak İbn Haldûn, *Mukaddime*'de, *el-Mu'temed*'in, Kâdî Abdülcebbar'ın *Kitâbü'l-Ahd*'inin (*Kitâbü'l-Umed* olmalı) şerhi olduğunu belirtir. Onun için, Hamidullah'ın makalesinde ya açık basım hatası veya sehiv vardır. Krş. İbn Haldûn, *Mukaddime*, Kahire 1322, 248; Hamidullah, Muhammed, "Usûl al-Fıkıh'ın Tarihi", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1957, II, 8.

²⁵ Bkz., Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XVII, *eş-Şer'iyât*, 191, 193, 307.

²⁶ Bkz., Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhît bi't-Teklif*, 11.

²⁷ Bkz., Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XVII, *eş-Şer'iyât*, 22, 31, 84, 106, 138, 171, 177, 180, 188, 208, 230, 238, 257, 377; Ebü'l-Huseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, I, 51, 111, 193, 233.

Kâdî Abdülcebbâr'ın *eş-Şer'ıyyât*'ı, *el-Muğnî* adlı eserinin 17. cildir. *eş-Şer'ıyyât* incelendiğinde Kâdî Abdülcebbâr'ın büyük ölçüde nakilci olduğu görülür. Yukarıda geçtiği üzere o bu eserde "Şeyhimiz" dediği Ebû Ali ve Ebû Haşim'den çok görüş nakleder, onları şerh eder, bazen birinin bazen diğerinin görüşüne katılır; bazen de isim vermeden "Şeyhlerimiz beyan etmiştir" diyerek Mu'tezile'nin genelinden görüş nakleder. Kâdî Abdülcebbâr, Ebû Haşim-Ebû Ali el-Cübbâî-eş-Şehham-Ebû'l-Hüzeyl-Osman et-Tavîl yoluyla Vâsıl b. Atâ'ya ulaşan Basra Mu'tezilesinin son temsilcilerinden (müteahhirînden) biridir. Basra Mu'tezilesi, Mu'tezile'nin çoğunluğunu temsil eder. Bu bakımdan Kâdî Abdülcebbâr'ın birçok görüşü Mu'tezile'nin çoğunluğunun görüşünü yansıtır. Hatta bazen Kâdî Abdülcebbâr'ın *eş-Şer'ıyyât*'da atıfta bulunmadan açıkladığı bazı görüşlerin, Ehl-i sünnete ait bazı fıkıh usûlü eserlerinde Mu'tezile'nin geneline, çoğunluğuna veya Ebû Ali ve Ebû Haşim gibi Mu'tezilî âlimlere nispet edildiği görülür.²⁸ Kâdî Abdülcebbâr'ın fıkıh usûlü ile ilgili *en-Nihâye fî Usûli'l-Fıkıh* ve *el-Umed* adlı eserleri de vardır, ancak birinci eserin bulunduğu dair bir bilgiye rastlamadık. Kâdî Abdülcebbâr *eş-Şer'ıyyât*'da, iki yerde *en-Nihâye fî Usûli'l-Fıkıh* adlı eserine atıfta bulunur.²⁹ *el-Umed*'in yazması mevcuttur ve *Şerhu'l-Umed* adı altında Ebû'l-Huseyn el-Basrî'ye nispet edilerek basılmıştır, bu eser üzerinde daha sonra duracağız.

Ebû'l-Huseyn el-Basrî, *el-Mu'temed fî Usûli'l-Fıkıh* adlı eserinde, Kâdî Abdülcebbâr'ın *el-Umed*'ini şerh ettikten sonra bazı konuların kelâma ait olduğunu, bazılarının tekrar olduğunu belirterek, bu eserini yazdığını ifade eder.³⁰ İbn Haldûn *el-Mu'temed*'e, *el-Umed*'in şerhidir der.³¹ Onun şerhi olmasa bile, Ebû'l-Huseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*'de, hocası Kâdî Abdülcebbâr'ın *el-Umed*'inden çok görüş nakleder, beş altı meselede hocasından ayrılır. Örnek vermek gerekirse; Kâdî Abdülcebbâr'a göre mücerred emir irade bildirir, Ebû Haşim el-Cübbâî'ye göre de öyledir; Ebû'l-Huseyn el-Basrî ve Ebû Ali el-Cübbâî'ye göre mücerred emir vücûb ifade eder.³² Hazr'dan (haram, yasak) sonra gelen emrin hükmünde de durum böyledir.³³ Gasp edilmiş arazide kılınan namaz, Kâdî Abdülcebbâr'a göre geçerli, Ebû'l-Huseyn'e göre geçersizdir.³⁴

Burada, Ebû'l-Huseyn el-Basrî'ye nispet edilen *Şerhu'l-Umed*³⁵ adlı eserden de bahsetmemiz uygun olur. Bu eser, onu tahkik eden Abdülhamîd b. Ali Ebû Züneyd'in de belirttiği gibi Fuat Sezgin'in *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*'de tespit ettiği üzere Vatikan Kütüphanesi no: 1100'de yer alan eserdir; F. Sezgin, Vatikan Kütüphanesi'nin kayıtlarına dayanarak bu eser için tereddütlü olarak üç isim zikretmiştir: *el-Hilâf beyne'l-Şeyheyn, el-Hilâf fî Usûli'l-Fıkıh ve el-Umed*.³⁶ Bu eserin başı ve sonu eksiktir. Onu tahkik eden A. Ebû Züneyd, onun Kâdî Abdülcebbâr'ın *el-Umed*'i değil, Ebû'l-Huseyn el-

²⁸ Bkz., el-Gazâlî, *el-Menhûl min Ta'likâti'l-Usûl*, tah. Muhammed Hasan Heytu, 2. Basım, Dimeşk, 1980, 103; Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XVII. *eş-Şer'ıyyât*, 107; el-Cüveynî, Ebû'l-Mealî Abdülmelik, *et-Telâhîs fî Usûli'l-Fıkıh*, tah. S. Ahmed el-Umerî ve A. en-Nibâlî, Beyrut 1996, III, 340; Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XVII. *eş-Şer'ıyyât*, 362-364.

²⁹ Bkz., Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XVII. *eş-Şer'ıyyât*, 102, 327.

³⁰ Bkz., Ebû'l-Huseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, I, 3-4.

³¹ Bkz., İbn Haldûn, *Mukaddime*, 248.

³² Bkz., Ebû'l-Huseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, I, 51.

³³ Bkz., Ebû'l-Huseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, I, 76.

³⁴ Bkz., Ebû'l-Huseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, I, 181; Ebû'l-Huseyn el-Basrî'nin hocası Kâdî Abdülcebbâr'dan ayrıldığı görüşler ve eseri *el-Mu'temed* hakkında daha geniş bilgi için bkz., Ebû Süleyman, Abdulvahhab İbrahim, *el-Fikru'l-Usûlî*, 2. Basım, Cidde 1984, 224-262.

³⁵ Ebû'l-Huseyn el-Basrî, *Şerhu'l-Umed*, tah. Abdulhamid b. Ali Ebû Züneyd, Medine 1410/1989.

³⁶ Bkz., Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, I, 83.

Basrî'nin *el-Umed*'e yazdığı şerh olduğuna hükmetmiştir.³⁷ Ancak *Şerhu'l-Umed* adıyla basılan eser incelendiğinde, onun şerh niteliğinde olmadığı görülür. Çünkü Ebü'l-Huseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*'in başında, *el-Umed*'i şerh ettiğinden bahsederken Kâdî Abdülcebbar'ın ibarelerini de yazdığından ve onları şerh ettiğinden söz eder.³⁸ Bu eserde böyle bir durum yoktur. Ayrıca karşılaştırıldığında *Şerhu'l-Umed*'in icmâ bölümünün üç konusunu içeren uzunca bir kısmı ile, Kâdî Abdülcebbar'ın *eş-Şer'ıyyât*'ının icmâ bölümünün bir kısmının kelimesi kelimesine aynı olduğu ve şerhinin de bulunmadığı görülür.³⁹ *eş-Şer'ıyyât*'ta, *el-Umed*'e atıflar çoktur,⁴⁰ onun özeti gibidir; mevcut haliyle *eş-Şer'ıyyât* 'ta daha çok konu vardır. *Şerhu'l-Umed*'de icmâ, kıyas ve ictihâd konuları yer almaktadır. *eş-Şer'ıyyât* 'da bunlardan başka hitap, emir-nehî, ef'âl-i resul ve haber-i vâhid konuları da vardır.

II. MU'TEZİLE VE MÜTEKELLİM METODU İLE FIKIH USÛLÜ YAZIMI

eş-Şehristânî (ö. 548/1153) bazı Mu'tezilîlerin felsefeyi kelâma karıştırdıklarından söz eder.⁴¹ Mu'tezilîler kelâmın aklî istidlâllerini de fıkıh usûlüne sokmuşlardır. Bunlar bir olumsuzluk değildir, aksine bu sayede kelâm aklî istidlal yöntemleri kazandığı gibi, fıkıh usûlü de derinlik kazanmıştır. Bunu görmek için fukaha metodu ile yazılmış herhangi bir fıkıh usûlü kitabı ile mütekellim metodu ile yazılmış bir fıkıh usûlü kitabı karşılaştırılabilir.

Bazı tasniflerde Şâfiî'nin *er-Risâle*'si mütekellim metodu ile yazılan fıkıh usûlü eserlerinin başına konulsa da, *Risâle* fukaha metodu ile yazılmıştır, çünkü onda kelâmcıların aklî istidlalleri yoktur, Kâdî Abdülcebbar'ın *el-Umed*'i ve *eş-Şer'ıyyât*'ı ile karşılaştırıldığında bu durum daha açık olarak gözüktür. Kâdî Abdülcebbar'ın bu eserleri mütekellim metoduyla yazılmış mevcut ilk eserler olarak kabul edilebilir. Aşağıda ayrıntılı olarak görüleceği üzere onlardan önce bu tarzda yazılmış eserler mevcut değildir. Kâdî Abdülcebbar ile çağdaş Kâdî Bâkılânî'nin (ö. 403/1012) *et-Takrîb ve'l-İrşâd* "*es-Sağîr*" adlı eseri de mütekellim metoduyla yazılmıştır, fakat *et-Takrîb ve'l-İrşâd*'ı tahkik eden Ebû Züneyd'e göre Kâdî Bâkılânî, talebesini Kâdî Abdülcebbar'a göndererek onunla tartışma talep etmiştir⁴² ve Kâdî Abdülcebbar fıkıh usûlüne ait *el-Umed* adlı eserini, Kâdî Bâkılânî'nin *et-Takrîb ve'l-İrşâd*'ından daha önce yazmıştır.⁴³ Diğer taraftan Kâdî Bâkılânî'nin *et-Takrîb ve'l-İrşâd*'ında, Mu'tezile'den Ebü'l-Hüzeyl, Ebû Ali el-Cübbâî, Ebû Haşim el-Cübbâî gibi âlimlere atıflar vardır; onda Kaderiyye'nin (Mu'tezile) görüşleri çokça zikredilir, onlar tenkit için ve farklı bir görüş verilmek için alınmıştır; Kâdî Bâkılânî, husun-kubuh meselesinde Mu'tezile'nin aksine olarak şöyle der: "Bir şeyin takbih veya tahsininde aklın mecali yoktur."⁴⁴ Kâdî Bâkılânî'den sonra el-Cüveynî (ö. 478/1085) ve el-Gazzâlî (ö. 505/1111), mütekellim metoduyla yazdıkları fıkıh usûlü kitaplarında Kâdî Bâkılânî'nin metodunu takip etmişlerdir, onlar da husun-kubuh vb. konularda Mu'tezile'den görüş nakletmişlerdir.

³⁷ Bkz., Ebû Züneyd, Ebü'l-Huseyn el-Basrî, *Şerhu'l-Umed*, I, 22-29.

³⁸ Bkz., Ebü'l-Huseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, I, 3-4

³⁹ Krş. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XVII. *eş-Şer'ıyyât*, 153-204; Ebü'l-Huseyn el-Basrî, *Şerhu'l-Umed*, I, 51-114.

⁴⁰ Bkz., Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XVII. *eş-Şer'ıyyât*, 84, 92, 113, 185, 218, 273, 305, 327, 354.

⁴¹ Bkz., eş-Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed, *el-Milel ve'n-Nihâl*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut trz, 47.

⁴² Bkz., Ebû Züneyd, el-Bakılânî, *et-Takrîb ve'l-İrşâd*, 2. Basım, Beyrut 1998, I, 73.

⁴³ Bkz., Ebû Züneyd, Ebü'l-Huseyn el-Basrî, *Şerhu'l-Umed*, I, 27.

⁴⁴ el-Bakılânî, *et-Takrîb ve'l-İrşâd "es-Sağîr"*, I, 281.

Bunlar aklî istidlallerin temelini teşkil eden husun-kubuh kavramlarının fıkıh usûlüne daha önce Mu'tezile tarafından yansıtıldığını gösterir. İlk fıkıh usûlü eserlerinden Şâfiî'nin *Risaâle*'sinde, eş-Şâfiî'nin (ö. 344/955) *Usûl*'ünde, el-Kerhî'nin (ö. 360/970) *Usûl*'ünde ve el-Cessâs'ın (ö. 370/980) *el-Fusûl fi'l-Usûl*'ünde husun-kubuh tartışmaları yoktur. Mu'tezile'den Kâdî Abdülcebbâr ve Ebü'l-Huseyn el-Basrî'nin fıkıh usûlüne ait eserlerinde husun ve kubuh tanımları ve onlar ile temellendirmeler vardır. Daha sonra mütekellim metoduyla yazılan diğer fıkıh usûlü eserlerinde de husun-kubuh tartışmaları yer almaya başlamıştır. Bunlar Mu'tezile'nin fıkıh usûlüne konu ve metot bakımından etkileridir, ileride görüş olarak etkilerine de örnekler verilecektir.

III. MU'TEZİLE VE FIKIH USÛLÜNDE AKILCILIK

Mu'tezile'nin akılcı bir mezhep olduğu genel olarak bilinir. Burada onların fıkıh usûlündeki akılcılıklarına örnekler vereceğiz.

Mütekellim metoduyla yazılan fıkıh usûlü kitaplarının genelinde aklî istidlaller kullanılmış olmakla birlikte, Mu'tezile'nin fıkıh usûlündeki akılcılığı bundan daha ileridir. Mu'tezile'ye göre akıl da şer' gibi delildir, akıl da akıl ile bilinen konularda şer' gibi teklifi hüküm koyar; hükümler aklî hüküm ve şer'î hüküm diye ikiye ayrılır, kısaca bunlara Akliyyât ve Şer'îyyât denir, geleceği üzere bunlara amelî konulardan da örnekler verilir. Kâdî Abdülcebbâr bunları şöyle açıklar: Aklî tekliften amaç, bilgisine akıl yoluyla ulaşılan tekliftir. Bir kısmında ihtilâf edilse de. Aklî teklife bazen zorunlu olarak ulaşılır, bazen istidlâl (akıl yürütme) ile. Şer'î tekliften maksat, bilgisine sem' (vahiy) ile ulaşılan tekliftir. Onda da istidlâl gerekir. Aklî teklifler iki kısma ayrılır: 1. Mükelleflerin sebebinde birleştikleri için üzerinde müttefik oldukları teklifler 2. Mükelleflerin sebebinde ayrıldıkları için üzerinde farklı oldukları teklifler. Bunlardan birinci kısım, yapmak ve kaçınmak şeklinde iki kısma ayrılır: Allah'a ve O'nun adline ulaştıran fiil ve bilgiler birinci kısımdandır. Allah'ın verdiği nimete şükür de bu kabildendir. İkinci kısım ise, zulüm, yalan, cehalet vb. aklî çirkinliklerden kaçınmaktır.⁴⁵ Aklî tekliflerin ikinci kısmında mükelleflerin durumu farklıdır. Sebebinde ayrıldıkları için. Emanetin ve borcun geri verilmesinde olduğu gibi, çünkü herkes emanet ve borcunu geri almak istemez.⁴⁶ İstenildiğinde emanetin ve borcun geri verilmesi aklen vaciptir.⁴⁷ Şer'î teklifler de, üzerinde mükelleflerin birleştikleri ve ayrıldıkları şeklinde iki kısma ayrılır: Namaz, oruç vb. şeylerde mükelleflerin durumu birdir, bazı durumlar hariç. Zekat, hac, cihad, hadler ve kısas gibi konularda mükelleflerin durumları farklıdır.⁴⁸

Yine Kâdî Abdülcebbâr şöyle der: "Bilmelisin ki, fiillere ait bu makul hükümler akıl ile bilindiği zaman ona nispet edilir, aklî hükümler denir. Hükümler şer' (sem') ile bilindiği zaman şer'î hükümler denir. Nispet, hükümlerin kendileriyle bilindiği deliller ile değişse de, hükümlerin hakikati değişmez. Akıl ile zorunlu veya düşünülerek bilinen her hükmü şer'e nispet (izafe) etmeye gerek yoktur; çünkü o konuda şer' (vahiy) geldiği zaman, aklın hükmünü tekit için gelir. Ancak şer' olmasaydı akıl ile bilinmeyecek (namaz ve oruç gibi) hükümler şer'e nispet edilir. Bu cümleden olarak, akıl yoluna aykırı olarak gelen şeyleri beyan ettik. Onlar yalnız kalsaydık, aklın vacip görmeyeceği,

⁴⁵ Bkz., Kâdî Abdülcebbâr, *et-Teklif bi'l-Muhît*, 23-25.

⁴⁶ Bkz., Kâdî Abdülcebbâr, *et-Teklif bi'l-Muhît*, 25.

⁴⁷ Bkz., Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 42.

⁴⁸ Bkz., Kâdî Abdülcebbâr, *et-Teklif bi'l-Muhît*, 25.

şer'in vacip kıldığı fiillerdir. Şer' olmasaydı aklın mahzur veya mahzur gibi gördüğü mubah hakkında da görüş böyledir, hayvanların kesilmesi vb. Ama aklın mubah gördüğü şey, şer'e nispet edilmez, yemek- içmek vb. gibi. Bu konuyu *en-Nihâye fi Usûli'l-Fıkâh* kitabında açıkladık, nevelerini ve kısımlarını, şer'in (şeriatın) akıllardaki hükme muhalif (aykırı) ve mutabık (uygun) getirdiği hükümleri belirttik. Yine bilmelisin ki teabbüdden maksat, belirttiğimiz hükümlerdir. Haklarında şer'in olması gereken ve bilinmesi şer'e bağlı olan şeyler de onlara eklenebilir."⁴⁹

Ebü'l-Huseyn el-Basrî, bu bağlamda, delil ile bilinen şeyleri üç kısma ayırmaktadır: Sadece akıl ile bilinenler, sadece şer' ile bilinenler ve hem akıl hem şer' ile bilinenler. Sadece akıl ile bilinenler, akılda onlar üzerine delil bulunanlardır. Şer'in doğruluğunu bilmek, akıl ile bilinenlerdendir, akıl ile Allah'ı ve sıfatlarını ve O'nun Ganî olup çirkin iş yapmadığını bilmek gibi. Çünkü şer'in doğru olduğunu, Peygamber'in doğru olduğunu bildiğimiz zaman biliriz, onun doğru olduğunu ise, mucizelerin doğru olduğunu bildiğimiz zaman biliriz. Zîra akıl ile biliriz ki, Allah yalancılar eliyle mucize göstermez. Bunlar şer'den önce bilinir. Hem akıl ile hem şer' ile bilinenler, Allah'ın bir-tek olduğunu, iki olmadığını bilmek gibi. Emanetin (vedia) geri verilmesinin vacip olduğunu bilmek de böyledir. Sadece şer' ile bilinen şeyler, şer'de üzerine delil olan, akılda üzerine delil olmayan şeylerdir, şer'î maslahatlar ve mefsetetler gibi. Şer'î maslahatlar ve mefsetetler, onları yapmak ve terk etmekle teabbüd (amel) ettiğimiz şeylerdir, namazın vacip (farz), şarap içmenin haram olması gibi.⁵⁰

İki Mu'tezilî usûlcünün bu açıklamalarından anlaşılıyor ki akıl, maslahatı ancak şer ile bilinen konularda teklif hüküm veremez, örneğin beş vaktin dışında altıncı bir namaz ihdas edemez, fakat maslahatı akıl ile bilinen konularda akıl teklif hüküm koyabilir. Bu manayı Kâdî Abdülcebbar'ın şu ifadelerinde de görmek mümkündür:

"Usûlün kıyas ile ispatı caiz değildir. Üstadımız Ebû Ali bu konuda icmâ olduğunu iddia etti ve altıncı bir namazın, bir çeşit daha zekâtın, keffaretin ve hadlerin kıyas ile ispatının caiz olmadığını ihtilâf olmadığını belirtti."⁵¹

"Akıl açısından haram olan fiillere gelince, zulüm vb. şeyler, belirtmek istediğimiz konuya dahil değildir."⁵²

"Delil, şer' ile de, âhâd haber ve ictihad ile de bir şeyin kabih olduğuna hükmedilebileceğine delalet eder."⁵³

"Şer'î kabihler, aklî kabihlere götürdüğü için çirkindir."⁵⁴

Hanefî usulcü Sadruşşerîa'nın (ö. 747/1346) *et-Tavdîh'i* ve *et-Teftezânî'nin* (ö. 792/1300) *et-Telvîh'i*nde⁵⁵ de husun-kubuh tartışmaları ve Hissiyât (akıl ile bilinenler) ve Şer'iyât (şer' ile bilinenler) ayrımı vardır.⁵⁶ Bu ayrım yukarıda görüldüğü üzere Mu'tezile'nin husun ve kubuha dayalı Akliyyât ve Şer'iyât ayrımına tekabül eder, aklî

⁴⁹ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XVII. eş-Şer'iyât , 101-102.

⁵⁰ Bkz., Ebü'l-Huseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, II, 327-328.

⁵¹ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XVII. eş-Şer'iyât , 324.

⁵² Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XVII. eş-Şer'iyât , 130.

⁵³ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XVII. eş-Şer'iyât , 134. Kâdî Abdülcebbar'a göre, Allah'ın bir şeyi tahsin veya takbihi, o şeyin çirkin veya güzel olduğunu bildirmesidir. Aklın tahsin veya takbihi de, o şeyin güzel veya çirkin olduğunu keşfetmesidir. Bkz., *el-Muğni*, VI. *et-Ta'dil ve't-Tecvir*, 64-65. Kâdî Abdülcebbar'a göre güzellik ve çirkinlik neseldir, objektiftir.

⁵⁴ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, VI. *Ta'dil ve't-Tecvir*, Kahire 1962, 58.

⁵⁵ *et-Telvîh, et-Tavdîh'in* şerhidir, ikisi birlikte basılmıştır, İstanbul 1282 h.

⁵⁶ Bkz., Sadruşşerîa, *et-Tavdîh*, I, 368-369.

teklif konusunda ayrılışlar da. Bu nispeten bir etkidir, Mu'tezile'nin daha belirgin etkisine örnekler aşağıda verilecektir.

IV. MU'TEZİLE'NİN DİĞER MEZHEP FIKIH USÛLCÜLERİNE ETKİSİ

1. Şîa Üzerinde Etkisi

Mu'tezile'nin, Şîa'dan Zeydiyye üzerinde etkisi büyüktür. Zeydî imam kabul edilen İbnü'l-Murtazâ'nın *el-Bahru'z-Zehhâr* adlı fıkıh eserinin birinci cildinde (Mukaddime), fıkıh usûlü konuları da yer almaktadır ve Mu'tezilî âlimlerin görüşleriyle doludur.⁵⁷

Mu'tezile'nin Ca'ferî (İmâmiyye) fıkıh usûlüne etki ettiği de gözükmemektedir. Bunun için, Kâdî Abdülcebbar'ın *eş-Şer'ıyyât*'i ile İmâmiyye'den eş-Şerîf el-Murtazâ'nın (ö. 436/1044) *ez-Zerîa ilâ Usûli's-Şerîa* adlı eseri karşılaştırılabilir. İbnü'l-Murtazâ *Tabakâtü'l-Mu'tezile*'de Şerîf el-Murtazâ'nın İmâmiyye'den olduğunu ve Kâdî Abdülcebbar'dan ders aldığını kaydeder.⁵⁸ Şerîf el-Murtazâ, hocası Kâdî Abdülcebbar'ın imamet görüşünü tenkit eden *eş-Şâfi fi'l-İmâme*'yi yazmakla birlikte,⁵⁹ onun fıkıh usûlü görüşlerinden etkilenmiş gözükmemektedir. Örnek vermek gerekirse Kâdî Abdülcebbar'ın sem' (şer') ile bilinen hükümler ve emir-nehî konularında bazı görüşleri şöyledir: "Allah ancak kabihî kerih görür;" "Allah'ın, hikmeti gereği güzeli kerih görmesi caiz olmaz, kerih gördüğü şeyin çirkin olması gerekir;" "Güzeli kerih görme kesinlikle çirkin olur, çirkinî irade çirkin olduğu gibi."⁶⁰ Bu görüşlere paralel olarak Şerîf el-Murtazâ da emir ve nehiy konusunda şöyle der: "Emredilen şeyin güzel (hasen) olmasını şart koştuk, çünkü çirkinî (kabih) emir ancak çirkin olur." "Allah'ın hikmeti gereği güzeli nehyetmesi caiz olmaz. Allah ancak çirkinî nehyeder"⁶¹ Şerîf el-Murtazâ, emir ve nehiy gibi mübah, nedb ve vacib konularını da Kâdî Abdülcebbar gibi hasen ve kabih kavramlarıyla açıklar.⁶²

2. Ehl-i Sünnet Üzerinde Etkisi

Mu'tezile Ehl-i sünnetin fıkıh usûlü ile ilgili bazı görüşlerine etki etmiştir. Mu'tezile "her müctehid isabetlidir" konusunda el-Eş'arî (ö. 324/936), Cüveynî ve Gazzâlî'ye etki etmiştir. Cüveynî, *el-Burhân fi Usûli'l-Fıkıh* adlı kitabında şöyle der: "Makulâtta isabetli (musib) birdir. Zannıyyâta gelince onda ihtilâf meşhurdur: Kâdî (Bâkillânî) ve şeyhimiz Ebü'l-Hasan (Eş'arî) müctehidlerî tasvîp görüşüne vardı. Onlara çoğunluk (galip tabaka) da tâbi oldu. Kâdî, Şâfiî'den de benzer görüş nakletti ve şöyle dedi: Görüşü bu olmasaydı, onu usûlcü saymazdım. Üstat Ebü İshak ise, isabetli birdir görüşüne vardı. Sonra ictihad edenler isabetlidir diyen kimse için şöyle dedi: Bu öyle bir görüştür ki başı safсата, sonu zındıklıktır; bu Şâfiî mezhebinden meşhur olan görüştür."⁶³

Cüveynî bu konuda Eş'arî'nin görüşünü tercih eder ve diğer görüş sahiplerini şöyle tenkit eder: İsbet eden birdir diyen kimseler şöyle demişlerdir: "Bir şeyin helâl

⁵⁷ Bkz., İbnü'l-Murtazâ, *el-Bahru'z-Zehhâr el-Câmi'* li Mezâhibi Ulemâi'l-Emsâr, Kahire 1993, I, 160-204.

⁵⁸ Bkz., İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 123.

⁵⁹ Bkz., eş-Şerîf el-Murtazâ, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hüseyin el-Mûsevî, *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, tah. Seyyid Abdüzzehra el-Hüseyinî el-Hatib, Tahran 1986, I, 74-103.

⁶⁰ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XVII. *eş-Şer'ıyyât*, 96, 130, 133.

⁶¹ eş-Şerîf el-Murtazâ, *ez-Zerîa ilâ Usûli's-Şerîa*, Tahran 1363, I, 163, 175.

⁶² Bkz., Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî* XVII. *eş-Şer'ıyyât*, 104-115; eş-Şerîf el-Murtazâ, *ez-Zerîa ilâ Usûli's-Şerîa*, I, 161-175.

⁶³ el-Cüveynî, Ebü'l-Mealî, *el-Burhân fi Usûli'l-Fıkıh*, tah. Abdülazîm Dib, 2. Basım, Kahire 1400 h., II, 1319.

ve haram olması muhaldir, çünkü onlar zıt ve çelişiktir." Onlara şöyle denir: "Ölü hayvan eti zorda kalmayana haram, zorda kalana helâldir."⁶⁴ Dikkat edilirse, Cüveynî istisnadan kural yapıyor.

Cüveynî, her müctehidin zannî şeylerde isabetli olduğu görüşünü İmamı Eş'arî'ye nispet eder, ancak Eş'arî de bu görüşü Mu'tezilî hocası Ebû Ali el-Cübbâî'den öğrenip benimsemiş olabilir, çünkü Kâdî Abdülcebbar *eş-Şer'iyât*'ta ictihad bölümünde bu görüşü eşbeh konusu içinde Ebû Ali el-Cübbâî'ye nispet eder.⁶⁵

Cüveynî'nin bu konuda naklettiklerini Gazzâlî de özet olarak nakleder ve onunla aynı görüşü benimser.⁶⁶

H. S. Neyberg'e göre, Nazzâm'ın, Kur'an'a taassup derecesinde bağlılığı onu diğer kaynakları reddetmeye götürmüştür ve Nazzâm re'y ve kıyas ehline karşı tenkitleriyle Dâvud ez-Zâhirî (ö. 270/883) ve Zâhirî mezhebine yol açmıştır.⁶⁷

et-Tûfî (ö. 716/1316) ve eş-Şâtibî'nin (ö. 790/1388) maslahat görüşü de nihâî tahlilde Mu'tezile'nin salâh-aslah (faydalı-en faydalı) ve ona bağlı maslahat görüşüne dayanır:

Tûfî şöyle der: "Gerçek şu ki, maslahatlara riayet, Allah'ın onlarla tefaddulu (lütüfta bulunmayı) kendine lâzım görmesiyle Allah için vaciptir, Allah üzerine vacip değildir"⁶⁸ Tûfî'nin bu sözü, Kâdî Abdülcebbar'ın yaratma, teklif ve nübüvvet konusunda ashâb-ı aslah ile aralarındaki farkı açıklarken ortaya koyduğu yaklaşımın değişik bir ifadesidir. Kâdî Abdülcebbar der ki, Nazzâm gibi aslah görüşünde olanlara göre, kulu yaratmak, ona teklifte bulunmak ve peygamber göndermek başlangıçta Allah üzerine vaciptir; bize göre, Allah'a vacip değildir, onlar tefadduldur. Ancak Allah insanı bu şekilde yaratıp onun salahını teklif ve peygamber göndermekte bildiği zaman teklif ve peygamber gönderme Allah'a vacip olur.⁶⁹

Şâtibî ise "*el-Muvâfakat*"ın "Makâsıd" bölümünde şöyle der: "Şer'î hükümlerin vaz'ı kulların acil (dünya) ve gelecekte (ahiret) maslahatları içindir. Mu'tezile Allah'ın hükümlerinin kulların maslahatlarına riayet ile muallel olduğu üzerinde ittifak etti"⁷⁰

SONUÇ

Bu tespitler gösteriyor ki: Mu'tezile, kurucusu Vâsıl b. Atâ'dan itibaren fıkıh usûlü ile ilgilenmiştir. Mu'tezile fıkıh usûlü ile ilgili eserler yazmıştır ve bunlardan bazılarını günümüze ulaştırmıştır. Mu'tezile mütekellim metodu ile fıkıh usûlü yazmıştır. Bu cümleden olarak aklî istidlâller ile fıkıh usûlü derinlik kazanmıştır. Daha sonra diğer mezhep fıkıh usûlcülerinden bazıları da bu metot üzere kitaplar telif etmiş, Mu'tezile'nin bazı akılcı görüşlerinden etkilenmiştir. Akıl, makule uzun süre ilgisiz kalmaz. Yeni fıkıh usûlü yazımında da Mu'tezile fıkıh usûlünden istifade edilebilir. Başka amaçla da istifade edilebilir. Mu'tezile diğer mezheplere nispetle daha akılcıdır. Bunda ihtilâf yoktur, ancak onların fıkıh usûlü ile ilgili bazı akılcı görüşlerini aşırı bulanlar olabilir. Bize göre Mu'tezile'nin akılcı görüşleri biraz daha geliştirilebilir.

⁶⁴el-Cüveynî, *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkıh*, II, 1320.

⁶⁵ Bkz., Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XVII. *eş-Şer'iyât*, 377.

⁶⁶ Bkz., el-Gazzâlî, *el-Menhûl*, 453.

⁶⁷ Bkz., Nyberg, "Nazzâm", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1955, VI, 149.

⁶⁸ Zeyd, Mustafa, *el-Maslaha fî Teşri'i'l-İslâmî ve Necmüddîn et-Tûfî*, 2. Basım, Kahire 1964, 214.

⁶⁹ Bkz., Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XV. *en-Nübüvât ve'l-Mu'cizât*, Kahire 1965, 64-65, *el-Muğnî*, XIV. *el-Aslah*, Kahire 1965, 37, 110-116.

⁷⁰ eş-Şâtibî, İbrahim b. Musa, *el-Muvâfakat fî Usûli'l-Şer'ia*, Kahire trz, II, 6.